

Особливості проекту усної історії Інституту Історії Церкви

«Образ сили духу: жива історія підпільного життя

Української Греко-Католицької Церкви, 1946-1989».

Усна історія є достатньо новою і все ще не визнаною методикою дослідження багатьма істориками України. Разом з тим, усна традиція є достатньо давньою й історики поклалися на свідчення очевидців про визначні події фактично до XIX ст, коли розвиток історії як академічної дисципліни призвів до першості архівного дослідження та документальних джерел при маргіналізації усних доказів [6, с. 1]. З усними джерелами в Україні традиційно працюють етнографи (фольклористи), документалісти та соціологи (якісні методи, зокрема біографічні дослідження). Разом з тим, усні інтерв'ю є також цінним джерелом і для істориків.

У світі усна історія на академічному рівні серед істориків почала практикуватися з кінця 1940-х років, коли викладач Колумбійського університету Аллан Невіс, працюючи над написанням біографії президента Грувера Клівленда, виявив, що кількості епістолярної та мемуарної спадщини як самого президента, так і його колег і друзів недостатньо. Для заповнення лакун і доповнення до існуючих письмових джерел він вирішив провести інтерв'ю з людьми, які знали президента. Більше того, Невіс не лише записав інтерв'ю, але й описав їх, систематизував, заархівував, і зробив доступними для майбутніх дослідників – заклавши таким чином початок не лише Колумбійському Центру Дослідження Усної Історії (Columbia Oral History Research Office), але й сучасному рухові усної історії [7]. З того часу, як дослідили британці Алістая Томсон і Роберт Перкс, усна історія перейшла через чотири фази трансформації її парадигм: 1) післявоєнне відродження значення пам'яті як джерела для вивчення "людської історії", 2) з кінця 1970-х рр. – розвиток "пост-позитивістських" підходів до пам'яті та суб'єктивності, 3)

з кінця 1980-х рр. відбулася трансформація у сприйнятті об'єктивності усного історика як інтерв'юера та аналітика, а також ствердження інтердисциплінарності усної історії та 4) наприкінці 1990-початку 2000-х рр. – своєрідна революція у сфері високих технологій, зокрема цифрових, що привнесла нові можливості в усну історію [6, с. 1-8].

Усна історія як метод дослідження має і свої обмеження. Вона може бути застосована лише до вивчення новітньої історії періоду кінця XIX-XXI ст., бо саме його прожили, пам'ятали, і вербалізували через свої розповіді ті люди, в яких брали інтерв'ю дослідники з кінця 1940-х рр. Тобто, про усну історію можемо сказати, що це «жива історія». Важливою особливістю усної історії є і те, що в першу чергу досліджуються ті групи, які довгий час були маргіналізованими і голосу яких майже не було чути у їхньому суспільстві чи середовищі (жінки, неписьменні, робітники, афро-американці, емігранти, в'язні нацистських концтаборів, віруючі в Радянському Союзі тощо). Суперечка у 1970-х роках про надійність усних свідчень серед прихильників і противників усної історії закінчилася її утвердженням як методу та напрямку історичної науки, предметами якої були визначені пам'ять та ідентичність. До того ж, суб'єктивність інтерв'ю, нібито слабе місце усної історії, як виявилось є перевагою, про що неодноразово доводили у своїх працях італійський дослідник Алесандро Портеллі та інші. Зокрема, А. Портеллі підкреслював, що «по-особливому унікальна і дорогоцінна для історика особливість усних джерел, якої не мають в такій мірі жоден інший тип джерел, — це суб'єктивність оповідача. Таким чином, якщо провести достатньо комплексне і масштабне дослідження, то можна отримати своєрідний 'зріз' суб'єктивного сприйняття окремої соціальної групи чи класу. Усні джерела говорять нам не лише про те, що люди робили, але й про те, що вони хотіли зробити, що — як вони тоді вважали — вони робили і що вони думають тепер про те, як вони чинили в минулому»[8, с. 36]. Британський дослідник і теоретик усної історії Пол Томпсон вказував на потрійний потенціал свідчень очевидців, які дозволяють: «1) пробувати і розробляти нові підходи до

інтерпретації фактів, 2) підтверджувати справедливість попереднього тлумачення історичних подій та 3) демонструвати, як події сприймалися на індивідуальному рівні» [4, с. 263, 271].

У цьому контексті є зрозумілим, що усні джерела як і будь-які інші типи джерел, включно з архівними документами, мають верифікуватися і співставлятися з іншими. В історичному дослідженні на основі методології усної історії саме усним джерелам відводиться важлива, але не виняткова роль. Саме цим принципом керувалися при започаткуванні проекту усної історії про підпілля Української Греко-Католицької Церкви (далі – УГКЦ) у 1946-1989 рр. [9], адже для написання історії Церкви цього періоду недостатньо лише державних архівних документів. Архівні документи представляють передовсім зовнішню офіційну, часто упереджену, а часом і свідомо сфальшовану точку зору на греко-католиків. Церковні ж письмові джерела (метричні книги, записи про свячення, хрещення, шлюб, обличчя тощо) з огляду на обставини секретності в середовищі греко-католицьких спільнот і з метою запобігання надання радянській владі приводів для репресій і переслідування, як правило, не провадилися. Тому для відтворення історії УГКЦ в «катакомбах» неоціненним є застосування методології усної історії. Саме через усні інтерв'ю з безпосередніми свідками, які не лише практикували свою віру незважаючи на понад сорок років заборони і переслідувань, але й передали її двом молодшим поколінням, може відкритися істина, прихована в офіційних документах.

Таким чином, з метою написання правдивої і всесторонньої історії УГКЦ, особливо в радянський період, історик Борис Гудзяк створив у 1992 р. у м. Львові Інститут Історії Церкви (далі — ІІЦ). Основний проект новоствореного інституту називався «Образ сили духу: жива історія підпільного життя Української Греко-Католицької Церкви, 1946-1989» [1]. Проект передбачав збір 2000 усних інтерв'ю, їх відповідне оформлення за розпрацьованими формулярами [10], систематизацію, архівування, зберігання й удоступнення для дослідників через створення архіву. Реалізацію проекту, який все ще триває, здійснювали та продовжують здійснювати працівники та

студенти Українського Католицького Університету і Львівської духовної семінарії, що не лише є спеціалістами чи мають підставові знання з історії України та релігії періоду 1946-1989 рр., але й є практикуючими християнами. Проект, який Церква морально підтримує, але не фінансує, із самого початку мав дві взаємодоповнюючі мети: академічну та пасторальну. Академічна мета полягає у систематичному зборі та критичному аналізові усних свідчень безпосередніх учасників підпілля для документування життя катакомбної Церкви зсередини, тобто «історія Церкви» розглядається *per se*, із застосуванням історичних, богословських та соціологічних методів і критеріїв. Крім того, проект передбачає опитування тих, хто міг посвідчити про катакомбну діяльність УГКЦ, не будучи її членом, а також тих, хто був заангажований у її переслідуваннях. Принагідно проводяться інтерв'ю із греко-католиками з інших країн, членами інших Церков та конфесій про прояви релігійного життя в умовах тоталітаризму [1], а також із представниками української діаспори т. зв. «третьої хвилі» (після Другої світової війни) про релігійне життя в еміграції.

Пасторальна мета є прикладною і передбачає застосування методики усної історії та зібраних свідчень для плекання зв'язків поколінь греко-католиків, формування еклезіальної ідентичності тощо. Для прикладу, в монаших чинах та згромадженнях на основі методологічних напрацювань проекту «Образ сили духу» розпочато свої власні проекти усної історії. Крім того, матеріали інтерв'ю з архіву ІІЦ були використані під час беатифікаційного процесу 27 новомучеників УГКЦ в 2000-2001 рр.

Перші інтерв'ю проводив Борис Гудзак, проте через фізичні обмеження однієї людини та невблаганний плин часу, коли помирали люди, народжені в перших двох десятиліттях ХХ ст., постала гостра потреба в нових інтерв'юерах, які змогли б охопити якомога більше свідків. Для їх пошуку проводилися відкриті конкурси на краще інтерв'ю про катакомбну Церкву серед студентів і громадськості. Переможців таких конкурсів запрошували в ІІЦ працювати інтерв'юерами [11]. З 1999 р. студенти старших курсів філософсько-

богословського факультету Львівської Богословської Академії (з 2001 р. – переросла в Український Католицький Університет) і Львівської духовної семінарії мають в своїй навчальній програмі науково-практичний семінар «Жива історія підпілля УГКЦ» з курсу «Історія християнства в Україні». Програма курсу передбачає дві частини: (1) лекційні години з історії УГКЦ в другій половині ХХ ст. та з методики усної історії, а також (2) практичну реалізацію набутих знань у формі власного інтерв'ю та написання на його основі невеликого наукового дослідження. Для студентів було розроблено спеціальну «Методичку» [12].

Назагал інтерв'ю проекту поділяються на дві групи: біографічні, що стосуються однієї чи кількох персоналій, та тематичні. Інтерв'ю, котрі стосуються персоналій, попри інформацію особистого і загальноісторичного характеру, зосереджуються на розповіді про одну чи кілька осіб з акцентом на релігійне життя. Ця група інтерв'ю складає понад 99% і систематизована у фонді персоналій. Для висвітлення ж конкретних феноменів застосовуються тематичні інтерв'ю, відсоток яких в Архіві ІІЦ незначний (фонд тематичний). Крім того, у 2002-2004 рр. реалізовано відеопроєкт, в межах якого на професійних касетах було записано 100 одногодинних інтерв'ю з найстаршими свідками "катакомбної Церкви" (фонд відеокасет).

Ще на початках проекту були розроблені деталізовані питальники (150 питань) для 6 категорій осіб: священників, дружин священників, дітей священників, монахів, монахинь, мирян. Питання розбиті на 7 основних тематичних блоків за хронологічним принципом:

- I. Особисті дані. Молодість. Становлення світогляду.
- II. Період до кінця Другої світової війни.
- III. Репресії та ув'язнення (якщо були).
- IV. Заслання (якщо було).
- V. Життя у підпіллі.
- VI. Період виходу з підпілля.
- VII. Світоглядні питання.

Такий підхід дозволяє не лише почути особисті життєві історії оповідачів, але й охопити горизонтальний вимір Церкви і представити релігійне життя греко-католиків в усій його різноманітності. Враховуючи наявність двох поколінь, що виростали при радянській владі, розроблені питальники поділяються за віковим принципом, зокрема стосовно єрейських свячень та прийняття обітів монахами і монахинями у легальний (до 1945 р.) чи, відповідно, у підпільний період (після 1945 р.) [2]. Останній блок «Світоглядні питання» передбачає своєрідне філософсько-богословське переосмислення і узагальнення самим оповідачем всієї своєї історії, висловленої і пережитої ним ще раз під час інтерв'ю:

1. Чому, на Вашу думку, Бог дозволив такий період переслідувань, репресій, гонінь?
2. Які, на Вашу думку, були позитивні і негативні духовні наслідки періоду переслідувань УГКЦ для життя Церкви, для Вас особисто, Ваших дітей?
3. Чому деякі Церкви зазнали майже загибелі? Чому вони остаточно вистояли?
4. Чому деякі християни трималися стійких позицій, а інші пішли на компроміс?
5. Як, на Вашу думку, християнин повинен обороняти людську гідність, людські, Богом дані, права?

Крім того, ці п'ять запитань скеровані також і на повернення оповідача зі спогадів свого минулого, часом травматичного, до сьогодення.

Для другої групи інтерв'ю питальники розробляються, як правило, самими інтерв'юерами окремо до кожної з тематик із врахуванням їхньої специфіки (наприклад, «Жінки, миряни, молодь», «Народна релігійність» тощо).

Географічні межі проекту охоплюють в основному чотири західноукраїнські області (Львівську, Івано-Франківську, Тернопільську та Закарпатську), що пояснюється територіальною структурою Греко-Католицької Церкви напередодні Другої світової війни. Проте принагідно

збираються інтерв'ю в інших областях України (Рівненській, Донецькій), а також поза її межами, зокрема у м. Караганда (Казахстан), м. Омськ (Російська Федерація), де проживають греко-католики, вивезені під час сталінських масових депортацій населення у 1939-1941 рр. та 1944-1950-х рр. в інші області України, у Сибір, Казахстан, а також ті, кому влада не дозволила повернутися на попередні місця проживання. Крім того, в архіві Інституту є декілька інтерв'ю, записаних у м. Перемишлі (Польща), с. Рона де Сус (повіт Марамуреш, Румунія), та м. Бостоні (США).

При пошуку оповідачів застосовується «ланцюговий метод», коли оповідач рекомендує інтерв'юєру наступного потенційного оповідача. Застосування саме такої методики виправдовує себе, враховуючи практиковану десятиліттями закритість підпільних греко-католицьких спільнот і їхню вимушену секретність з огляду на постійну загрозу викриття і можливого переслідування владою. Проте для з'ясування долі греко-католицького духовенства Львівської архієпархії після Другої світової війни застосовується також метод цілеспрямованого пошуку, тобто скерування на інтерв'ю в той населений пункт, в якому священник перебував на парохії згідно з останніми офіційними церковними джерелами: «Шематизмом Львівської архієпархії 1938 р.» [5] та «Списом греко-католицького духовенства Львівської архієпархії 1944 р.» [3].

Увесь матеріал, що потрапляє до ІІЦ, проходить певну послідовність реєстрації та впорядкування. Упорядкування матеріалу, що надходить до ІІЦ, складається з 1) пакетизації, 2) архівації справи, 3) сканування та фотокопіювання фотографій, ксерокопіювання документів і 4) розшифрування касет, що належать до інтерв'ю [13].

На сьогодні, після 14 років праці інтерв'юєрів та архівістів в ІІЦ зібрано понад 1800 інтерв'ю (3040 касет) і відповідно заархівовано близько 1750 персональних та 38 тематичних справ.

Перший етап проекту — збір інтерв'ю за ланцюговим методом — логічно підходить до завершення, адже на бачення підпілля через останні роки

наклалися різні фактори, зокрема: в першу чергу були опитані ті, хто міг і дав найбільш інформативні інтерв'ю; смерть потенційних оповідачів; нові знання оповідачів та інтерпретації ними подій на основі прочитаної літератури; ностальгійні чи критичні оцінки сучасних подій тощо. Другий етап проекту – критичний аналіз, осмислення зібраного матеріалу й аналітичне опрацювання цього колосального джерела інформації лише розпочинається.

Розшифровування (транскрибція) інтерв'ю та його редагування здійснюється за принципом збереження особливостей мовлення оповідача і його стилю. Розшифровувачі у дужках зазначають емоції оповідача (сміх, плач, зітхання тощо). Редактори правлять роздрукований текст інтерв'ю, переслуховуючи при цьому ще раз його аудіозапис. З огляду на ефективність пошуку якомога вичерпнішої інформації про певну місцевість чи священника в електронному варіанті тексту чи в цілому електронному архіві, редактори вивіряють і вносять зміни в географічні назви та прізвища духовенства, згадані в інтерв'ю. Крім того, інтерв'юер додає до аудіоінтерв'ю складений список географічних назв і власних імен, які уточнює з оповідачем під час інтерв'ю. Іноземні слова чи фрази транскрибуються кирилицею і, по можливості, в примітках подається їхній переклад.

Для удоступнення зібраних матеріалів для дослідників у 1998-2004 рр. під керівництвом Надії Родненкової було розроблено новий проект — створення Електронної бази даних. Для реалізації цього проекту проводиться поступове оцифрування всіх матеріалів (аудіоінтерв'ю, фото, докуметів, формулярів). Електронна база даних постійно наповнюється і з часом планується бути запущеною в Інтернет. Серед її складових на даний час доступними на веб-сторінці Інституту Історії Церкви є частина фотоархіву з можливістю пошуку за ключовими словами [14].

Проект усної історії «Образ сили духу: жива історія підпільного життя Української Греко-Католицької Церкви, 1946-1989» — багате і комплексне джерело для істориків та дослідників інших гуманітарних дисциплін, критичне

опрацювання якого безумовно збагатить наше уявлення не лише про своє минуле, але і про сьогодення.

Список джерел і використаної літератури:

1. Гудзяк Борис, о. Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії. — Львів, 2000. — Число 2. — С. 6-8.
2. Гудзяк Борис, о. д-р. Керівництво Української Греко-Католицької Церкви під радянським режимом, 1946-1989: сучасні підходи вивчення релігійного підпілля. — 11 листопада 2002 р. – Інститут изучения религии в странах СНГ и Балтии / <http://religion.gif.ru/ukr/gudzyaka.html>
3. Спис греко-католицького духовенства Львівської архієпархії (стан з дня 1 січня 1944 р.). – Львів, 1944.
4. Томпсон П. Устная история. Голос прошлого. – Москва, 2003. – С. 263, 271.
5. Шематизм Львівської архієпархії 1938 р. – Львів, 1938.
6. Critical developments: introduction // The Oral History Reader / R. Perks, A. Thompson (Ed.). – London; New York, 2006. – P. 1-16.
7. Shopes L. "Making Sense of Oral History", on: <http://historymatters.gmu.edu>
8. Portelli A. What makes Oral History different // The Oral History Reader / R. Perks, A. Thompson (Ed.). – London; New York, 2006. – P. 36.
9. Після зінспірованого та проведеного під контролем радянської влади т. зв. "Львівського собору" 8-10 березня 1946 р., на якому відбулося декларативне розірвання Берестейської унії 1596 р. та проголошення возз'єднання з Руською Православною Церквою, Українська Греко-Католицька Церква в Галичині на інституційному та державному рівнях вважалася такою, що припинила своє існування. Проте УГКЦ понад 40 років продовжувала своє життя в «катакомбах», про що свідчать як численні документи уповноважених у справах релігій, працівників партійних і держбезпеки, так і збереження

церковних структур і багатьох вірних, що публічно виявилось наприкінці 1980-х рр. у вигляді потужного руху за легалізацію УГКЦ.

10. Основні формуляри: «Історія інтерв'ю», «Зміст фонограми» і «Паспорт особової справи». «Історія інтерв'ю», містить коротку інформацію про оповідача, інтерв'юера, тривалість інтерв'ю, час і місце його проведення, письмову згоду оповідача на подальше використання його інтерв'ю для публікацій та наукового дослідження, а також відомості про розшифрування аудіозапису (транскрипцію), першу редакцію роздруку тексту інтерв'ю, внесення правок, можливі зауваження оповідача та інтерв'юера. У «Змісті фонограми» записується тезово послідовний виклад змісту інтерв'ю, у «Паспорті особової справи» - коротко основні біографічні дані та інформація про контакти з підпільним греко-католицьким духовенством.

11. Інтерв'юерами проекту усної історії ІІЦ працювали: Борис Гудзяк, Віктор Сусак, Галина Щерба, Стефанія Смолюк, історик Ярослав Стоцький, письменник Василь Габор, Наталія Павликівська, Лідія Купчик, Лідія Бемко, Лілія Проців, історики Тарас Огородник, Тетяна Дяченко-Купчик, Наталія Дмитришин, Ірина Коломиєць, о. Михайло Цегельський, о. Тарас Куртинюк, та інші.

12. Див.: <http://www.ichistory.org/ukrsite/pages/courses3.html>

13. Структуру архіву ІІЦ, його особливості та наповнення див.:

<http://www.ichistory.org/ukrsite/pages/archive.html>

14. Див.: <http://www.db.ichistory.org/>

SUMMARY

Svitlana HURKINA

Peculiarities of the Oral History project of the Institute of Church History «Profiles of Fortitude: the Oral History of the Underground period of the Ukrainian Greek Catholic Church, 1946-1989»

The article gives short outlook of the development and main paradigmatic shifts in the movement of the international oral history. Then the author presents the main project of the Institute of Church History on the Oral History of the Clandestine Life of the Ukrainian Greek Catholic Church, 1946-1989. She describes the goals of the project, as well as methodological issues and problems relating to it, such as the types of the questionnaires used, the geographical areas covered, and how to categorize the interviewees, etc. She also provides a statistical summary of the results to date of the project's work in the fourteen years of its existence.